

Ekonomik Büyümenin Bir Belirleyicisi Olarak Dış Ticaret: NAFTA Ülkeleri Örneği

Zeynep Köse ^{a*}, Havva Gültekin ^b

^a Dr. Öğr. Üyesi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Gaziantep, TÜRKİYE. e-posta: zeynep.kose@hku.edu.tr, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-9494-3098>

^b Arş. Gör., Trakya Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, İstatistik Bölümü, Edirne, TÜRKİYE. e-posta: havva.gultekin@trakya.edu.tr, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3157-4635>

MAKALE BİLGİSİ

Geliş Tarihi: 11.04.2019
Kabul Tarihi: 21.05.2019
Çevrimiçi Kullanım Tarihi: 24.06.2019
Makale Türü: Araştırma makalesi

Anahtar Kelimeler:
Dış Ticaret, Ekonomik büyüme, NAFTA.

ÖZ

Küreselleşmenin giderek arttığı günümüzde ülkeler yoğun bir rekabet içine girmişlerdir. Böyle bir ortamda ülkeler için en önemli konulardan biri ekonomik büyümeyi etkileyen faktörlerin neler olduğudur. Şüphesiz ekonomik büyümeyi etkileyen faktörler arasında dış ticaret ilk sırada yer almaktadır çünkü dış ticaret ülkelere ilave kazançlar elde etme imkânı sağlamaktadır. Giderek daha fazla önem kazanmaya başlayan başka bir konu da ticaretin bölgeler düzeyinde serbestleşmesi olan ekonomik entegrasyonlardır. Günümüzde farklı amaçlarla kurulan çok sayıda ekonomik entegrasyon bulunmaktadır. NAFTA ekonomik entegrasyonu üye ülkeler arasında ticareti ve yatırımları artırmak için kurulmuştur. Bu çalışmada 1995-2016 dönemi aralığında NAFTA ülkelerinde ticaret ve büyüme arasındaki ilişki dinamik panel veri modeli ile analiz edilmiştir. Büyüme değişkeni 2010 fiyatlarıyla sabit Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla ve Ticaret değişkeni olarak ticaretin GSYH'deki payı alınmıştır. Değişkenlerin logaritması alındıktan sonra 1. farkı alınan serilere dinamik panel veri analizi uygulanmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenlere birinci kuşak testlerinden Levin, Lin ve Chu, Breitung, Im, Pesaran ve Shin testleri ile ikinci kuşak testlerinden Pesaran's CADF testi uygulanmıştır. Bunun akabinde Arellona-Bond dinamik panel veri analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre NAFTA ülkelerinde dış ticaret ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Foreign Trade as the Engine of Economic Growth: The Case of NAFTA Countries

ARTICLE INFO

Received: 11.04.2019
Accepted: 21.05.2019
Available online: 24.06.2019
Article Type: Research article

ABSTRACT

Today, as globalization is gradually increasing, countries have entered into intense competition. One of the most important issues for countries in such an environment is the factors affecting the economic growth. Undoubtedly, foreign trade ranks first among the factors affecting

*Sorumlu yazar /Corresponding Author

Doi: <https://dx.doi.org/10.30855/gjeb.2019.5.2.005>

Keywords:

Foreign Trade,
Economic growth,
NAFTA

economic growth. Because foreign trade allows countries to gain additional earnings. Another issue that has become increasingly important is the economic integration, which is the liberalization of trade at the regional level. Today there are many economic integrations established for different purposes. NAFTA's economic integration was established to increase trade and investment among member countries. In this study, the relationship between trade and growth in NAFTA countries in the period of 1995-2016 was analyzed by dynamic panel data model. In 2010, the share of trade in GDP was taken as the constant variable in the Gross Domestic Product and Trade. After the logarithm of the variables were taken, dynamic panel data analysis was applied to the 1st difference series. Levin, Lin and Chu, Breitung, Im, Pesaran and Shin tests and Pesaran kuşaks CADF test, which is one of the second generation tests, were applied to the variables used in the study. Then Arellona-Bond dynamic panel data analysis was performed. According to the results of the analysis, it was found that there is a positive relationship between foreign trade and economic growth in NAFTA countries.

1. Giriş

Küreselleşmenin etkisi ile sınırlar ortadan kalkmış ve ülkeler birbirileri ile serbest ticarete başlamışlardır. Hatta tam da bu noktada serbest ticaret savunularla korumacılığı savunular karşı karşıya gelmiştir. Dünya ticareti tamamen durağan şekilde devam etmeyip, kimi zaman kısıtlamalar kimi zaman da serbestleşme arasında gidip gelmiştir. Özellikle 20. Yüzyılda ticaret politikaları değişikliklerden çok fazla etkilenmiş ve ticaretin seyri değişmiştir.

20. yüzyıldan itibaren dünya ticaretinde serbestleşme hareketleri hız kazanmıştır. Bu süreçte dünya ticaretinde iki trend baş göstermiştir: birincisi dünya ticaretinin serbestleşmesi iken ikincisi de ekonomik entegrasyonlardır. 1948 yılında GATT'ın kurulması ile dünya ticaretinde serbestleşme hareketleri başlamış; 1995 yılına gelene kadar birçok görüşme neticesinde DTÖ'nün kurulmasına karar kılınmıştır. Bu kapsamda uygulanan ticari kısıtlamaların azaltılmış ve vergi indirimleri yapılmıştır. Diğer taraftan ise, ticaretin bu denli serbestleştiği ortamda kapsamı biraz daha daraltmak ve ticareti bölgeler düzeyinde serbestleştirmek için bölgesel ekonomik entegrasyonlar kurulmuştur.

Serbest ticaret savunucuları ticaretin elde edilen kazançların ekonomik büyümeyi etkilemesi nedeni ile faydalı olduğunu düşünmektedirler. Ticaretin ülkelere sağlamış olduğu bazı avantajlar vardır. Buna göre, ticaret yapmaya başlanınca işbölümü uzmanlaşmaya, uzmanlaşma da karşılaştırmalı üstünlüklere neden olmaktadır. Bir diğer avantaj da, ülkeler karşılaştırmalı üstünlüklere göre üretim yapıp, bu malları ihraç ederken, diğer malı ithal etmektedir. Yapılan ticaret sayesinde firmalar ölçek ekonomilerinden faydalanma imkânı elde etmektedir (WTO, 2014, s. 20).

2. Dış ticaret büyüme ilişkisi

Dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisi hakkında iktisat literatüründe fikir birliğine varılmıştır. Literatürde de genellikle zenginlik, dış ticaret ve refah arasındaki ilişkinin ele alınışı Merkantilistler ile başlamıştır. Merkantilistlere göre zenginliğin kaynağı hazinedeki değerli maden miktarıdır. Hazinedeki değerli maden miktarının artırılması için üretilmiş olan malların ihraç edilmesi gerekmektedir. Ülkede değerli maden stoklarının artırılması için ihracatın ithalattan fazla olması gerekir. Böyle olması halinde dış ticaret fazlası vermektedir (Smith, 2002, s. 37).

Sanayi Devrimi'nin yaşanması ile Merkantilist düşünceler çok fazla rağbet görememiş ve bunların yerine liberal düşünceler benimsenmeye başlanmıştır. Sanayi devrimi sonrasında insan gücü yerine makine ile üretim yapılmaya başlanmış ve hali ile çıktı miktarı artmıştır. Bundan sonra da üretim sorun olmaktan çıkıp, asıl sorun üretilen malların satılması olmuştur. Bu da ticaretin serbestleşmesi gereğini ortaya çıkarmıştır (Seyidoğlu, 2009, s. 21).

Ticaretin serbestleşmesi ile birlikte ülkeler dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi üzerinde durmaya başlamıştır. Buna göre yeni büyüme modelleri ortaya çıkmıştır. İçsel büyüme modelleri olarak adlandırılan bu modellere göre, ithalat sayesinde piyasalarda ürün çeşitliliği ve firmalar arası rekabet artar ve bundan tüketiciler faydalanırken; ihracat sayesinde de yerli üretim ile bunun pazarlanması için gerekli olan piyasalar genişler bu da firmalara fayda sağlar (Schneider, 2005, s. 530).

Ülkeler ekonomik büyüme ve kalkınma hedefine ulaşmak için farklı stratejiler uygulamaktadır. *İhracata Dayalı Büyüme Stratejisi*, ihracat yolu ile ekonomik büyümenin artırılmasını hedefler. Buna göre ihracat artışı, üretim ve istihdam artışına bunun sonucunda da ekonomik büyüme artışına neden olmaktadır. İhracattaki artış *pozitif dışsallık* yaratarak diğer sektörleri de etkilemektedir. Bunun yanı sıra *dış ticaret çarpanı* aracılığıyla üretim ve istihdamın artmasına neden olmaktadır. İhracat, ihracatçı firmalara geniş piyasalardan faydalanma imkânı sunar ve bu sayede de üretim potansiyeli artar. İhracat aynı zamanda teknik ilerleme ve dinamik öğrenmeyi sağlamaktadır (Zuniga, 2000: s. 31; Ramos, 2001: s. 613-4). Ticaret yaparken ülkeler birbirileri ile sadece mal alış veriş yapmaz aynı zamanda malların üretim teknolojilerini de ithal etmiş olurlar. Bunun yanı sıra tüketicilere farklı mal seçenekleri seçme hakkı verir; firmaları verimliliğe teşvik eder. Başka bir deyişle de, ithalat sayesinde ülkede olmayan bir yeniliğin ülkeye gelmesi sonucu yeniliklere erişim sağlanır. Bu da hem teknolojik yayılımı hem de ekonomik büyümeyi artırır (Schneider, 2005, s. 530).

Bir diğer büyüme stratejisi olan *İthalata Dayalı Büyüme Stratejisi*, ithalat yolu ile ekonomik büyümenin artırılmasını öngörmektedir. Bu modele göre ekonomideki ithalat açığını gidermenin yolu yerli üretimdir. Bu yolla döviz tasarrufu sağlanır ve bu da sermaye malı ve hammadde alımında kullanılır (Ahmad, 2007: s. 356). Hem ihracata dayalı büyüme stratejisinde hem de ithal ikameciliğe dayanan büyüme modelinde öğrenme ve verimlilik artışı teşvik edilmektedir. Buna ilave olarak her iki strateji de değişen koşullara uyum sağlayabilmektedir (Bruton, 1989, s. 1604).

2.1. Başarılı bir ekonomik entegrasyon örneği olarak NAFTA

Dünya ticaretinin hızla serbestleştiği bir ortamda ülkeleri baş gösteren bölgeselleşmeye iten sebepler vardır. Ülkeler arasındaki siyasi yakınlaşmalar, üretimdeki pozitif dışsallıklar, ölçek ekonomileri, piyasalardaki yoğun rekabet gibi birçok sebepten dolayı ülkeler bölgesel düzeyde işbirlikleri geliştirmişlerdir (Hepaktan ve Çınar, 2011, s. 69).

Ticaretin bölgesel düzeyde serbestleşmesinin ülkelere sağlamış olduğu bir takım avantajlar bulunmaktadır. Bu durum özellikle entegrasyona dâhil olan gelişmekte olan ülkeler için sanayileşmede bir itici güç iken gelişmiş ülkelerde sanayileşmenin hızlandırılmasında bir katalizör görevi görmektedir. Bunun yanı sıra ülkelerin daha büyük piyasalara erişmesine imkân vererek rekabet edilebilirlik kazandırması, sermaye girişinin sağlanması ve ülkelerin teknolojiye ulaşmasını sağlaması nedeni gibi birçok haklı nedenle ülkeler bir araya gelerek ekonomik entegrasyonlar kurmuşlardır (Schiff ve Winters, 2003, s. 8).

Kurulan bu ekonomik entegrasyonların *serbest ticaret bölgesi*, *gümrük birliği*, *ortak pazar*, *iktisadi birlik* ve *tam iktisadi entegrasyon* gibi belli aşamaları vardır. İlk aşama olan serbest ticaret bölgelerinde, entegrasyona üye olan ülkelerin kendi arasında her hangi bir ticari kısıtlama bulunmazken entegrasyonun dışında kalan üçüncü ülkelere karşı ülkeler istediği ticari kısıtlamayı uygulamakta serbesttir. Bu entegrasyon aşamasına verilecek en güzel örnek de 1993 yılında ABD, Kanada ve Meksika arasında kurulmuş olan ve NAFTA olarak adlandırılan Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşmasıdır (Balassa, 1962, s. 2, Marinov, 2013, s. 368).

ABD 1980'den sonra bölgeselleşmeye bakışını değiştirmiş ve Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi'nin (NAFTA) kurulmasına yönelik girişimlerde bulunmuştur. Bu bölgeselleşme hareketi başta ABD olmak üzere Kanada ve Meksika tarafından başlatılmıştır. Bu entegrasyonun en önemli özelliklerinden birisi de gelişmekte olan ve gelişmiş ülke olmak üzere farklı özelliklerdeki ülkeler arasında gerçekleşmiş olmasıdır (Üzümcü ve Dikkaya, 2007, s. 40).

1994 yılında imzalanan NAFTA anlaşması kuruluşunun 25. yılında (2018) Washington'un isteği ile "ABD- Meksika- Kanada Anlaşması (USMCA) halini almıştır. Bu anlaşmada NAFTA ile USMCA arasında süt ürünleri, otomotiv sektörü, fikri mülkiyet hakları ve bunların geçerlilik süreleri hakkında

farklılıklar mevcuttur. USMCA yeni kurallarına göre anlaşmaya üye ülkeler arasında sıfır gümrüklü otomobil ticaretinin yapılması için otomobil parçalarının NAFTA'da % 62.5 olan oran yerine % 75'den fazlasının Kuzey Amerika kıtasında üretilmesi gerekmektedir. Bu da elbette Meksika ekonomisi için olumsuz sonuçlar doğurabilecektir. Bu yeni anlaşma ile Kuzey Amerika'nın hazır giyim ve tekstil sektörlerindeki üretiminin artacağı umulmaktadır. Bunun yanında anlaşma kontrolleri güçlendirip, üyeler arasındaki iş birliğini artıracaktır.

2.2. NAFTA ülkelerinin genel ekonomik durumu

2018 yılı itibari ile 24 trilyon dolar GSYH ile dünyadaki devam eden en büyük ticaret anlaşması olan özelliği olan NAFTA, Ocak 2019'da 25. yılını tamamlamıştır. ABD ticaret bakanlığınca verilen bilgilere göre, 1993 yılında ABD ile Meksika arasında yaklaşık 80 milyar dolarlık ticaret hacmi, 2017 yılında 560 milyar dolar seviyesine yükselmiştir. Aynı şekilde 1993'te 212 milyar dolarlık ABD-Kanada ticaret hacmi 2017'ye gelindiğinde 582 milyar dolar olmuştur. 1998- 2017 yılları arasında Kanada- Meksika ticaret hacmi de yaklaşık 4 kat artarak 40 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır.

Tablo 1
NAFTA Ülkelerinin Toplam Dünya Mal İhracatı İçindeki Payı

Yıllar	1948	1953	1963	1973	1983	1993	2003	2016
DEĞER (MİLYAR DOLAR)								
Dünya	59	84	157	579	1838	3688	7380	15464
PAY(%)								
Dünya	100	100	100	100	100	100	100	100
ABD	21.6	14.6	14.3	12.2	11.2	12.6	9.8	9.4
Kanada	5.5	5.2	4.3	4.6	4.2	3.9	3.7	2.5
Meksika	0.9	0.7	0.6	0.4	1.4	1.4	2.2	2.4

WTO, 2017, s. 100.

ABD, Kanada ve Meksika gibi NAFTA üyesi ülkelerin yıllar itibariyle toplam dünya ihracatı içindeki payının yer aldığı Tablo 1 incelendiğinde ABD ve Kanada'nın yıllar içinde toplam ihracatı içindeki payı azalırken Meksika'nın payının arttığı görülmektedir. Bu da gelişmekte olan ülkeler için entegrasyonun ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Tablo 2
NAFTA Ülkelerinin Dünya Mal İthalatındaki Yeri

Yıllar	1948	1953	1963	1973	1983	1993	2003	2016
DEĞER (MİLYAR DOLAR)								
Dünya	62	85	164	594	1883	3805	7696	15799
PAY(%)								
Dünya	100	100	100	100	100	100	100	100
ABD	13.0	13.9	11.4	12.4	14.3	15.9	16.9	14.3
Kanada	4.4	5.5	3.9	4.2	3.4	3.7	3.2	2.6
Meksika	1.0	0.9	0.8	0.6	0.7	1.8	2.3	2.5

WTO, 2017, s. 101.

NAFTA üyesi ülkelerin yıllar içindeki ithalatının yer aldığı tablo incelendiğinde ABD'nin payının diğer ülkelerden daha fazla olduğu bunu da Kanada'nın takip ettiği görülmektedir. Meksika'nın payı da her geçen yıl artış göstermektedir.

Tablo 3 ve Tablo 4'te 2006 - 2016 yılları arasında dünya ve NAFTA ülkelerinin toplam mal ve hizmet ticareti yer almaktadır

Tablo 3
NAFTA Mal Ticareti: 2006- 2016 (Milyar Dolar)

Yıllar	Dünya		NAFTA	
	Mal İhracatı	Mal İthalatı	Mal İhracatı	Mal İthalatı
2006	12130.5	12461.5	1664.1	2540.6
2007	14023.3	14330.5	1840.7	2700.8
2008	16160.4	16572.3	2035.2	2906.8
2009	12555.0	12781.6	1601.8	2176.7
2010	15301.1	15510.7	1964.3	2682.1
2011	18338.0	18503.5	2283.4	3090.7
2012	18496.3	18704.9	2372.1	3193.3
2013	18952.3	19018.2	2417.9	3195.8
2014	19004.9	19101.3	2493.7	3304.1
2015	16489.3	16742.7	2293.1	3156.9
2016	15955.4	16224.7	2218.7	3065.5

Kaynak: WTO. 2017, s. 144.

Tablo 4
NAFTA Hizmet Ticareti: 2006- 2016 (Milyar Dolar)

Yıllar	Dünya		NAFTA	
	Hizmet İhracatı	Hizmet İthalatı	Hizmet İhracatı	Hizmet İthalatı
2006	2931.6	2831.1	478.3	409.1
2007	3510.4	3355.3	554.0	449.7
2008	3948.1	3810.6	604.9	493.5
2009	3847.0	3376.6	574.1	460.2
2010	4326.0	3699.3	634.1	497.0
2011	4326.0	4157.7	704.8	536.5
2012	4451.3	4321.9	737.5	561.0
2013	4743.1	4586.6	787.8	575.9
2014	5078.1	4939.2	831.1	596.6
2015	4789.6	4642.4	832.2	594.8
2016	4807.7	4694.1	836.4	607.9

Kaynak: WTO. 2017, s. 145.

Tablo 3 ve Tablo 4'te 2006 - 2016 yılları arasında Dünya ve NAFTA ülkelerinin toplam mal ve hizmet ticareti yer almaktadır. Hem mal ihracatı hem de mal ithalatının yıllar içinde artış gösterdiği görülmektedir. Tablolar incelendiğinde NAFTA'nın mal ithalatı ihracatından daha fazla iken; hizmet ihracatının ithalattan daha fazla olduğu görülmektedir.

Amerika Birleşik Devletleri

NAFTA kurucu üye ülkesi olan ABD, 2017 yılında 2,6 trilyon dolarlık ithalat, 1,7 trilyon dolarlık da ihracat rakamı ile birinci sıradaki Çin'i takip ederek, dünyanın en büyük ikinci mal ihracatçısıdır. Hizmetler ticaretinde de durum benzerdir. ABD, dünya toplam mal ve hizmet ticaretinde lider durumdadır. ABD ihracatı 2018 yılında % 7,6'lık artışla 1,664 milyar dolar seviyesinde iken; ithalatı da bir önceki yıla göre %8,5 artarak 2,614 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. İthalattaki bu artış ABD ekonomisinin dış açığının % 10, 2 artarak 950 milyar dolar seviyesinde gerçekleşmesine neden olmuştur. ABD 2018 yılı toplam ticaret hacmi de 4.278, 3 milyar dolar seviyesindedir.

Tablo 5
ABD Ekonomisi Dış Ticaret Hadleri

Yıllar	İhracat	İthalat	Ticaret Hacmi	Ticaret Dengesi
2016	1.451.024	2.249.944	3.700.968	-798.920
2017	1.546.273	2.408.476	3.954.749	-862.203
2018	1.664.056	2.614.273	4.278.329	-950.217

Kaynak: ITC Trademap.

Kanada

2017 yılı IMF raporlarına göre dünyanın 10. büyük ekonomisi olan Kanada'nın GSYH'sı 1,7 trilyon dolardır. Kanada Kuzey Amerika pazarı ile Asya ekonomileri arasında adeta bir köprü görevi görmektedir. Bu da ülkeye büyük bir tüketim pazarı olma özelliği kazandırmaktadır. Kanada NAFTA'nın imzalanması sonucunda anlaşmaya taraf ülkelere dolaylı olarak daha fazla tüketici kitlesine ulaşmıştır. Bunun yanı sıra birçok doğrudan yabancı yatırım ülkeye çekilmiştir. 2009 yılından 2018 yılına kadar Kanada ekonomisinde daralma olmamıştır.

Kanada'nın ihracatı % 6,9 artarak 449,8 milyar dolar seviyesinde gerçekleşmiştir. Aynı yıldaki ithalat hacmi % 6,1 artarak 458,9 milyar dolar olmuştur. Kanada'nın 2018 yılı dış ticaret hacmi 908,7 milyar dolar iken, dış açığı 9,1 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 6

Kanada Ekonomisi Dış Ticaret Hadleri

Yıllar	İhracat	İthalat	Ticaret Hacmi	Ticaret Dengesi
2016	389,1	403,0	792,1	- 13,9
2017	420,6	432,4	853,0	- 11,8
2018	449,8	458,9	908,7	- 9,1

Kaynak: ITC Trademap.

Meksika

Karayıpler ve Latin Amerika ülkeleri arasından en yüksek ithalat ve ihracat rakamına sahip olan Meksika bölgedeki ihracatın 1/3'ünü tek başına karşılamaktadır. Meksika'nın birçok ülkeyi kapsayan çok fazla serbest ticaret anlaşması yürürlükte olup, yapmış olduğu ticaretin %90'nını bu anlaşmalar ile yürütmektedir. Meksika dış ticaretinde büyük oranda ABD'ye bağımlıdır. 2018 yılı ihracatının %76,5'ini ABD, %3,1'ini de Kanada'ya yapmıştır (<https://ticaret.gov.tr/>).

Tablo 7

Meksika Ekonomisi Dış Ticaret Hadleri

Yıllar	İhracat	İthalat	Ticaret Hacmi	Ticaret Dengesi
2016	373 900 013	387 064 351	760 964 364	-13 164 338
2017	409 451 378	420 369 113	829 820 491	-10 917 735
2018	450 920 374	464 276 595	915 196 969	-13 356 221

Kaynak: ITC Trademap.

2017 yılında ABD-Kanada-Meksika toplam ticaret hacmi NAFTA'nın imzalanmasından bu yana 290 milyar dolar civarından 1 trilyon 160 milyar dolar gibi büyük bir rakama ulaşmıştır. Üç ülke arasında imzalanan bu anlaşma ticaretin yanı sıra yatırımları da etkileyerek doğrudan yabancı yatırımların Meksika ve Kanada'ya çekilmesine neden olmuştur. Anlaşmanın imzalanmasının ardından ABD ve Kanada'da kişi başına milli gelir yaklaşık % 40 artarken Meksika'da bu artış % 24 seviyelerinde olmuştur (<https://edition.cnn.com/2018/10/01/politics/nafta-usmca-differences/index.html>).

3. Önceki çalışmalar

Riezman, Peter ve Charles (1995), seçilmiş 126 ülke için 1950-1990 aralığında dış ticaret hacmi ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü pozitif ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Ahmad ve Anoruo (2000), Endonezya, Malezya, Singapur, Filipinler ve Tayland için 1960- 1997 yıllarını kapsayan çalışmada ekonomik büyüme ile dış ticaret hacmi arasındaki ilişkiyi Johansen Eş Bütünleşme ve Granger Nedensellik Analizi ile test etmiştir. Elde edilen sonuçlara göre modele dâhil edilen hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelere dış ticaret hacmi ile ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki olduğu sonucuna varılmıştır.

Liu, Burrige& Sinclair (2002), Çin ekonomisinde çeyrek dönemlik verilerle dış ticaret, ekonomik büyüme ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmıştır. Yapılan eşbütünleşme analizi sonuçlarına göre ekonomik büyüme, ihracat ve doğrudan yabancı yatırımlar arasında uzun dönemli ilişki olduğu ve karşılıklı nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Schneider (2005) seçilmiş 47 gelişmiş ve gelişmekte olan ülke için 1970- 1990 yılları arasında yüksek teknolojlili mal ticareti, doğrudan yabancı yatırımlar, inovasyon yatırımları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki panel veri analizi ile analiz edilmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar yüksek teknolojlili mal ticaretinin ekonomik büyüme üzerinde daha anlamlı bir etkisi olduğu, inovasyon yatırımlarının gelişmiş ülkelerde daha fazla ekonomik büyümeyi artırdığı ve doğrudan yabancı yatırımlar ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğu şeklindedir.

Erdil vd.(2009), Türkiye dahil 131 az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede 1995- 2006 aralığında ihracat, teknolojik gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Genelleştirmiş Momentler Yöntemi (GMM) ile analiz etmiştir. Çalışma sonucunda teknolojik gelişme ve ihracatın ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Lee ve Hong (2010), seçilmiş 71 ülkede 1970-2004 aralığında yüksek teknoloji ürün ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Buna göre yüksek teknolojlili ürün ihracatı yapan ülkelerde ekonomik büyüme daha yüksek iken, düşük teknolojlili ürün üreten ülkelerde büyümenin daha yavaş olduğu sonucuna varılmıştır.

Zahonogo (2016), seçilmiş 42 Sub Sahra ülkelerinin 1980- 2012 yılları arasında dışa açıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki dinamik panel veri analizi yöntem ile analiz edilmiştir. Düşük seviyedeki ticari açıklığın bile Sub- Sahra ülkelerinde ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği sonucuna varılmıştır. Bunun yanı sıra çalışmada elde edilen sonuçlar Laffer Eğrisi'ni de teyit etmiştir.

4. Ekonometrik yöntem ve analiz

Bu çalışmada 1995-2016 dönemi aralığında NAFTA ülkelerinde (ABD, Kanada, Meksika) ticaret ve büyüme arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla dinamik panel veri modeli kullanılmıştır. Çalışmada 2010 fiyatlarıyla sabit Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla ve ticaretin GSYH'deki payı alınmıştır. Çalışma boyunca yatay kesit bağımlılığı testi, birinci ve ikinci kuşak birim kök testleri, Arellano ve Bond iki aşamalı GMM yöntemi kullanılmıştır.

4.1 Dinamik panel veri analizi

Dinamik panel veri modelleri bireysel dinamiklerin modellenmesine imkân veren bağımlı değişkenin gecikmeli değerinin modelde açıklayıcı değişken olarak yer almasına izin veren modellerdir.

Zaman serilerinde olduğu gibi panel veri çalışmalarında da ilk olarak serilerin durağanlık mertebelerinin belirlenmesi gerekmektedir. Panel birim kök testleri özünde Dickey Fuller ve Genişletilmiş-Dickey Fuller testlerine benzemekle birlikte, panel birim kök testleri panel veri setini oluşturan birimler arasında yatay kesit bağımlılığını dikkate alıp almadığına göre ikiye ayrılmaktadır. Birinci nesil testlerde yatay kesit bağımlılığı dikkate alınmaz iken, ikinci nesil testler yatay kesit bağımlılığı dikkate alınarak geliştirilmiştir.

Bu çalışmada kullanılan Levin, Li, Chu (2002), Im, Peseran, Shin (2003), Breitung (2000) ve Peseran CADF (2007) testi yaygın olarak kullanılan birim kök testleri arasındadır.

Levin, Li, Chu (LLC), testinde ilk olarak eşitlik (1)'deki model tahmin edilmektedir (Asteriou ve Hall 2007: s. 367);

$$\Delta y_{it} = \mu_i + \theta_t + \delta_i t + \rho y_{it-1} + \sum_{j=1}^k \alpha_j \Delta y_{it-j} + e_{it} \quad (1)$$

Bu denklemde μ_i sabit etkileri, θ_t zaman etkilerini ve t trendi ifade etmektedir. LLC test istatistiğinde, sabit etkilerin ülkeden ülkeye değiştiği, ρ otoregresif parametrenin tüm birimler boyunca aynı olduğu ve yatay kesitler arasında bağımlılık olmadığı varsayılmaktadır. $H_0: \rho = 0$ (panel veri seti birim kök içermektedir) hipotezine karşılık $H_a: \rho < 0$ (panel veri seti birim kök içermemektedir) hipotezi sınanmaktadır. H_0 hipotezinin red edilmesi serinin durağan olduğunu göstermektedir.

Im, Peseran, Shin (2003) tarafından geliştirilen IPS testinde ise LLC testinden farklı olarak ρ parametresinin her yatay kesit için değişmesine, dolayısıyla heterojen olmasına izin verilmektedir. Bu durumda uygulanacak test istatistiği eşitlik (2)'deki gibi yazılabilmektedir (Nazlıoğlu, 2010, s. 89);

$$\Delta y_{it} = \mu_i + \theta_t + \delta_i t + \rho_i y_{it-1} + \sum_{j=1}^k \alpha_j \Delta y_{it-j} + e_{it} \quad (2)$$

Breitung (2001) panel birim kök testinde ortak birim kök vardır sıfır hipotezi test edilmektedir. Bu yöntem, her bir dışsal değişkende ve yatay kesit ADF regresyonunda kullanılan gecikme sayılarının belirlenmesini gerektirmektedir. Test denkleminde dışsal değişken kullanılmamakta fakat bireysel sabitler ve trendler veya bireysel sabit terimler (sabit etkiler) kullanılabilir. LLC testinden farklı olarak bu test, kernel hesaplaması gerektirmemektedir (Egeli vd, 2007, s. 109).

Panel veri setindeki birimler arası korelasyon varsa 1. Kuşak testlerinin asimptotik özellikleri etkilenmektedir. Bu nedenle birimler arası korelasyonu dikkate alan 2. Kuşak testlerinden Peseran CADF testi de bu çalışmada uygulanmıştır.

Peseran CADF testinde diğer testlerden farklı olarak birimler arası korelasyon olduğu varsayımından hareket edilerek (3) nolu eşitlikteki test istatistiği hesaplanmaktadır.

$$\Delta Y_{it} = \alpha_i + \rho_i^* Y_{it-1} + d_0 \bar{Y}_{t-1} + d_1 \bar{Y}_t + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

Burada, \bar{Y}_t tüm N gözlemlerinin zaman t'ye göre ortalamasıdır.

Bu testte gecikmeli yatay kesit ortalamaları ve birinci farklarının varlığı, bir faktör yapısı yoluyla birimler arası korelasyonu hasaba katmaktadır (Tatoğlu, 2012, s. 223).

Dinamik panel veri modellerinde uygun yöntemin seçilmesine karar vermek için, hata terimlerinin korelasyonlu olup olmadığına ve açıklayıcı değişkenlerin tam dışsal olup olmadığına bakılmaktadır (Güriş, 2015: s. 81).

Basit olarak bir gecikmeli otoregresif panel veri modeli eşitlik 4'deki gibi yazılabilmektedir;

$$y_{it} = \delta y_{i,t-1} + x'_{it} \beta + u_{it} \quad i=1, \dots, N; \quad t=1, \dots, T \quad (4)$$

Burada y_{it} bağımlı değişken vektörü, x'_{it} açıklayıcı değişkenler matrisi, $y_{i,t-1}$ gecikmeli bağımlı değişken vektörü ve u_{it} ise hata terimleri vektörünü ifade etmektedir.

Dinamik modeller parametrelerin birime ve zamana göre sabit olduğu modeller (homojen dinamik modeller), sabit etkili modeller veya tesadüfi etkili modeller olarak ele alınabilmektedir.

Homojen modellerde y_{it} ile hata terimleri arasında ilişki olması durumunda içsellik problemiyle karşılaşılabilir ve bu durum parametrelerin sapmalı olmasına neden olabilmektedir. Bu içsellik problemini ortadan kaldırmak için Balestra ve Nerlove (1966) tarafından önerilen araç değişkenler yöntemi kullanılmaktadır. Fakat her ne kadar araç değişken yönteminin kullanılması ile sapma azaltılsa da bu yöntem birim ve zaman etkisini dikkate almadığından tahmincilerin tamamen sapmalı olmasını engelleyememektedir (Güriş, 2015, s. 84).

Bu nedenle dinamik panel veri modellerinin tahmininde birim etkilerin varlığında havuzlanmış en küçük kareler ve içsellik göz önüne alınmayan tesadüfi etkiler tahmincisi uygun olmamakta, birim etkileri göz önüne alan ve birim etkiler ile bağımsız değişkenlerin korelasyonlu olmasına izin veren sabit etkiler ve birinci fark tahmincisinin kullanımı uygun olmaktadır (Tatoğlu, 2013, s. 70).

Arellano ve Bond (1991) bağımlı değişkenin gecikmeli değeri ile hata teriminin ilişkili olması ve ayrıca hata terimlerinde otokorelasyon bulunması halinde kullanılabilir bir yöntem geliştirmişlerdir.

(4) nolu denklem göz önüne alındığında N sonsuz ve T sabit olduğunda tutarlı tahminciler elde edilmesi ve bireysel etkilerin ortadan kaldırılması için ilk fark alınmasını önermektedirler (Baltagi, 2005, s. 136).

$$y_{it} - y_{i,t-1} = \delta(y_{i,t-1} - y_{i,t-2}) + (v_{it} - v_{i,t-1}) \quad (5)$$

(5) nolu denklemden yola çıkılarak t=3 için ilk periyotta aşağıdaki ilişki gözlemlenebilir;

$$y_{i3} - y_{i2} = \delta(y_{i2} - y_{i1}) + (v_{i3} - v_{i2})$$

Bu durumda y_{i1} , $y_{i2} - y_{i1}$ ile yüksek derecede korelasyonlu ve $(v_{i3} - v_{i2})$ ile korelasyondur. Aynı zamanda v_{it} otokorelasyonsuz olduğundan y_{i1} geçerli bir araç değişken olarak kullanılabilir.

Benzer şekilde t=4 için ikinci periyotta,

$$y_{i4} - y_{i3} = \delta(y_{i3} - y_{i2}) + (v_{i4} - v_{i3})$$

ilişkisi gözlemlenebilir. Bu eşitlikte y_{i1} ve y_{i2} uygun araç değişkenler olmaktadır. Bu işlem devam ettirildiğinde T periyot için geçerli araçlar $(y_{i1}, y_{i2}, \dots, y_{iT-2})$ şeklinde yazılabilmektedir.

Genel araç değişkenli model matrislerle eşitlik (6) 'teki gibi yazılabilir (Baltagi, 2005: s. 138);

$$W' \delta y = W' (W'_{y-1}) \delta + W' \delta v \quad (6)$$

Buradan yola çıkılarak bir aşamalı genelleştirilmiş moment (GMM) tahmincisi eşitlik (7)'teki gibi ifade edilebilir;

$$\hat{\delta}_1 = \left[(\delta_{y-1})' W (W' (I_N \otimes G) W)^{-1} W' \Delta_{y-1} \right]^{-1} x \left[(\Delta_{y-1})' W W' (I_N \otimes G W)^{-1} W' (\Delta_y) \right] \quad (7)$$

(4) nolu eşitlikte G hata terimleri varyans-kovaryans matrisini göstermektedir. GMM tahmincisi başlangıç koşulları ve v_{it} ve μ_{it} 'nin dağılımları hakkında bilgi gerektirmemektedir.

4.2 Veri seti ve analiz sonuçları

Çalışma kapsamında 1995-2016 dönemi aralığında NAFTA ülkelerinde ticaret ve büyüme arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla dinamik panel veri modeli kullanılmıştır. BÜYÜME değişkeni olarak 2010 fiyatlarıyla sabit Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla ve TİCARET değişkeni olarak ticaretin GSYH'deki payı alınmıştır. Çalışmada Büyüme değişkeni "GSYH", ticaret değişkeni de "TİCARET" olarak tanımlanmıştır. Değişkenlerin logaritması alınarak 1. Farkı alınan serilere dinamik panel veri analizi uygulanmıştır.

Ekonometrik analize geçmeden önce serilerin durağanlığının test edilmesi gerekmektedir. Panel birim kök testleri birinci ve ikinci kuşak testler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Yatay kesit bağımlılığını göz önüne almayan testler 1. Kuşak testleri olarak adlandırılırken yatay kesit bağımlılığını dikkate alan testler ikinci kuşak testler olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışmada ilk olarak yatay kesit bağımlılığın var olup olmadığı Pesaran CD testi ile test edilmiş ve tahmin sonuçları Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8

Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

DEĞİŞKEN	CD-Testi	Olasılık Değeri
GSYH	8.05	0.000
TİCARET	-1.51	0.131

H_0 : Yatay Kesit Bağımlılığı Yoktur

H_a : Yatay Kesit Bağımlılığı Vardır

Hipotezleri altında GSYH değişkeni için H_0 hipotezi red edilmekte GSYH değişkeninde yatay kesit bağımlılığın olduğu söylenebilmektedir. TİCARET değişkeni için ise H_0 hipotezi red edilememekte dolayısıyla yatay kesit bağımlılığının olmadığı söylenebilmektedir. Elde edilen sonuçlara göre çalışmamızda birinci kuşak testlerinden Levin, Lin ve Chu, Breitung, Im, Pesaran ve Shin testleri ile yatay kesit bağımlılığını da dikkate alan Pesaran's CADF testi kullanılmıştır. Bu testlere ilişkin sonuçlar Tablo 9'da verilmiştir.

Tablo 9
Birim Kök Testi Sonuçları

DÜZEY DEĞERLERİ		GSYH	TİCARET
LLC	Sabit	-3.7120 (0.0008)	-1.6604 (0.5363)
	Sabit+Trend	-4.8902 (0.0093)	-4.9945 (0.2270)
IPS	Sabit	-2.4291 (0.0464)	-0.9945 (0.8318)
	Sabit+Trend	-2.3826 (0.1129)	-2.2768 (0.0612)
Breitung	Sabit	4.5183 (1.0000)	0.0402 (0.5160)
	Sabit+Trend	0.8460 (0.8012)	-0.7246 (0.2344)
Peseran CADF	Sabit	0.531 (0.702)	2.522 (0.994)
	Sabit+Trend	4.261 (1.000)	2.486 (0.994)

Not: Parantez içindeki değerler olasılık değerlerini göstermektedir.

Tablo 9'de verilen birim kök test sonuçlarına göre değişkenlerin düzey değerlerinde durağan olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu nedenle değişkenlerin 1. Farkı alınmış ve farkı alınan serilere durağanlık testi uygulanmıştır. Değişkenlerin 1. Farkı alındığında durağan olduğu tespit edilmiştir.

Ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin ortaya çıkarılması için dinamik panel veri modeli;

$GSYH_{it} = \beta_1 GSYH_{it-1} + TİCARET_{it} + LTİCARET_{it} + \varepsilon_{it}$ şeklinde kurulmaktadır.

$LTİCARET_{it}$, TİCARET değişkeninin bir dönem gecikmeli değeridir.

Tablo 10
Arellona ve Bond Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: GDP	Katsayı	Standart hata	Olasılık değeri
GSYH L.1	0.386	0.125	0.002
TİCARET	0.1637	0.037	0.000
LTİCARET	-0.0495	0.0421	0.249
Wald Testi		26.15*	
Sargan Testi		52.27203*	
Arellano-Bond		1. Sıra -4.0429*	
Otokorelasyon Testi		2. Sıra 0.98994*	

Not: *, % 5 önem düzeyini ifade etmektedir.

Tablo 10'da Arellano-Bond genelleştirilmiş momentler tahmin edicisi kullanılarak elde edilen sonuçlar gösterilmektedir. Tablo 10'da verilen tahmin sonuçlarına göre 0.05 anlamlılık düzeyinde büyümenin bir dönem gecikmeli etkisinin büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif olduğu gözlemlenmektedir. Ticaret değişkeninin büyüme üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı ve pozitifdir. Ticaret değişkeninin bir dönem gecikmeli değerinin büyüme üzerinde etkisi 0.05 anlam

düzeyinde anlamlı bulunmamıştır. Wald testi istatistiğine göre modelin anlamlı olduğu söylenebilmektedir. Sargan testi, tahminde kullanılan araç değişkenlerin yeterli olup olmadığını tespit etmek için kullanılmakta ve aşırı tanımlayıcı kısıtlamaların geçerli olup olmadığını test etmektedir. Sargan test sonuçlarına göre aşırı tanımlayıcı kısıtlamaların geçerli olduğunu söyleyen H_0 hipotezi kabul edilmekte, dolayısıyla aşırı tanımlama kısıtlarının geçerli olduğu söylenebilmektedir.

Modelin kalıntılarını test eden birinci ve ikinci mertebeden otokorelasyon test sonuçlarına göre, ikinci mertebeden otokorelasyon olmadığı dolayısıyla tahmincilerin etkin olduğu söylenebilmektedir.

Tablo 11

Arellona ve Bond İki Aşamalı GMM Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: GSYH	Katsayı	Windmeijer-Dirençli Standart Hata	Olasılık değeri
GSYH.L1	-1.6298	1.855	0.380
TİCARET	0.1940	0.0630	0.002
LTİCARET	0.2685	0.3244	0.408
Wald Testi		18.57*	
Arellano Bond		1. Sıra 0.500*	
Otokorelasyon Testi		2. Sıra -0.9084*	

Not: *, % 5 önem düzeyini ifade etmektedir.

Tablo 11’de Arellona ve Bond’un Dirençli standart hatalar ile hesaplanan İki Aşamalı GMM Tahmin Sonuçları verilmiştir. Verilen sonuçlara göre GSYH üzerinde Ticaret değişkeninin etkisi istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif olarak bulunmuştur. GSYH değişkeninin bir dönem gecikmeli değeri ve Ticaret değişkeninin bir dönem gecikmeli değerinin ise büyüme üzerinde anlamlı etkisi bulunmamıştır. Wald testi sonuçlarına göre modelin anlamlı olduğu söylenmekte ve birinci ve ikinci mertebeden otokorelasyon test sonuçlarına göre 1. ve 2. Derece otokorelasyon olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

5. Genel değerlendirme

Ekonomik büyüme hemen her ülkede öncelikli problemdir. Bunun için birçok yeni büyüme modeli ortaya atılmıştır. Belki de hemen herkesin hem fikir olduğu konu büyümenin en önemli belirleyicilerinden birinin dış ticaret olduğudur. Ülkeler birbirleri ile ekonomik büyüme ve kalkınmanın sağlanması, maliyet avantajı sağlanması, siyasi, ekonomik sebeplerle ticaret yaparlar. Fakat ticaret yaptıklarında sadece mal alış verişini yapmış olmazlar aynı zaman üretilmiş olan malın üretim teknolojisinin de alım satımı yapılmış olur. Bu da özellikle emek zengini ülkeler açısından önem arz etmektedir.

Küreselleşmenin de etkisi ile ticaretin bölgeler düzeyinde serbestleşmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Serbest ticaretin büyüme için önemli olduğu fikrinden hareketle belli amaçlarla ve belli kriterlere göre bir araya gelen ülkeler ekonomik entegrasyon kurmaktadır. Kurulmuş en önemli entegrasyonlardan birisi olan NAFTA’yı diğerlerinden ayıran en önemli özellik de gelişmiş ülkeler (ABD, Kanada) ile gelişmekte olan ülke (Meksika) dan oluşmuş olmasıdır. Özellikle Meksika bu entegrasyona tabi olduktan sonra yüksek bir ticaret hacmi yakalayarak ekonomik büyümeye de olumlu etkisi olmuştur.

Ekonomik büyüme ile dış ticaret ilişkisinin ele alındığı bu çalışmada NAFTA üyesi ülkelerin 1995- 2016 yılları arasındaki ekonomik büyüme ile dış ticaret hacmi değişkenleri dinamik panel veri analizi ile ele alınmıştır. Elde edilen sonuçlara göre dış ticaretin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi olduğu görülmektedir. Buna göre özellikle gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyümenin sağlanması için dış ticaret hacminin artırılması gerektiği vurgusu yapılabilir. Bunun yanı sıra katma değeri yüksek mal ticaretinin artırılması gerekliliği de gözler önüne serilmektedir. Katma değeri mal üretiminin yapılması ve ihracatının artırılması için elbette AR-GE yatırımlarının artırılması, beşeri sermayenin iyileştirilmesi gerekmektedir. Dış ticaret politikalarını bu doğrultuda oluşturulması ve uygulanması doğru bir hamle olacaktır.

Kaynakça

- Ahmad. J. (2007). Import substitution-a survey of issues. *The Developing Economies*, 16(4), 355-372.
- Al-Yousif, Yousif Khalifa (1997). Exports and economic growth: some empirical evidence from the arab gulf countries. *Applied Economics*, 29(6), 693- 697.
- Anorua, E. ve Ahmad, Y. (2000). Openness and economic growth: evidence from selected asian countries, *The Indian Economic Journal*, 47(3), 110-117.
- Arellano M. ve Bond S. (1991). Some tests of specification for panel data: monte carlo evidence and an application to employment equations. *The Review of Economic Studies*, 58(2), 277-297.
- Asteriou, D. ve Hall, S. G. (2007). *A modern approach using eviews and microfit*. Revised Edition, New York: Palgrave McMillan.
- Balassa. B. (1962). *The theory of economic integration*. Canada: Routledge Revivals.
- Balestra. P. ve Nerlove. M. (1966). Pooling cross section and time series data in the estimation of a dynamic model: the demand for natural gas. *Econometrica*, 34 (3), 585-612.
- Baltagi B.H. (2005). *Econometric analysis of panel data*. Chichester: Jhon Wiley&Sons.
- Breitung, J. (2001). *The local power of some unit root tests for panel data, in advances econometrics nonstationary panels, panel cointegration, and dynamic panels*. (15). ed. B. H. Baltagi, Thomas B. Fomby, R. Carter Hill, 161 – 177.
- Bruton. H. (1989). Import Substitution. In H. Chenery and T.N. Srinivasan. (Ed.), *Handbook of Development Economics*, 11, 1601-1644.
- Egeli, H.A. ve Egeli P. (2007). *İhracat-millî gelir ilişkisi: asya ülkeleri üzerine panel veri analizi*. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Ankara,Türkiye.
- Erdil, E., Türkcan, B. ve Yetkiner, H. (2009). Does information and communication technologies sustain economic growth? the underdeveloped and developing countries case. *Science and Technology Policies Research Center Working Paper Series*, 09(03), 1-16.
- Güriş. S. (2015). *Stata ile panel veri modelleri*. İstanbul: DER Yayınları.
- Hepaktan. C. E. ve Çınar, S. (2011). Türkiye'nin dış ticaretinin bölgesel profili. *Marmara Üniversitesi İ.İ.S.B.F Dergisi*, XXX (I), 53-69.
- Im, K.S, Pesaran, M. H. ve Shin, Y. (2003). Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels. *Journal of Econometrics*, 115(1), 53-74.
- Köse. Z. (2018). *Endüstri içi ticaret teori ve uygulama*. İstanbul: Hiperlink Yayınevi.
- Lee, J-W. ve Hong, K. (2010). Economic growth in asia: determinants and prospects. *Asian Development Bank Economics Working Paper Series*, 220.
- Levin, A., Lin C. ve Chu, J. (2002). unit root tests in panel data: asymptotic and finite sample properties, *Journal of Econometrics*, 108 (1), 1-24.
- Liu. X., Burridge, P. ve Sinclair. P.J.N. (2002). Relationships between economic growth, foreign direct investment and trade: evidence from china. *Journal Applied Economics*, 34(11), 1433- 1440.
- Marinov. E. (2014). Economic determinants of regional integration in developing counties. *Economic Research Institute at BAS*, 60321 (2). 363- 383.
- Nazlıoğlu. Ş. (2010). *Makro iktisat politikalarının tarım sektörü üzerindeki etkileri: gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için bir karşılaştırma*. Yayınlanmış doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- ITC. Uluslararası iş geliştirme için ticaret istatistikleri. Erişim adresi: <https://www.trademap.org/Index.aspx>
- Peseran, M.H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312.
- Ramos, F. F. R. (2001). Exports, imports, and economic growth in portugal: evidence from causality and cointegration analysis. *Economic Modelling*, 18, 613-623.

- Riezman, R.G., Peter, Mayinger S. ve Charles, H.W. (1995). The engine of growth or its handmaiden? a time-series assessment of export-led growth. *Empirical Economics*, 21(1), 77-100.
- Schiff, M. ve Winters, L.A. (2003). Regional integration and development. *The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank Reports*.
- Schneider, P. H. (2005). International trade, economic growth and intellectual property rights: a panel data study of developed and developing countries. *Journal of Development Economics*, 78, 529– 547.
- Schneider, P.H. (2005). International Trade, Economic Growth and Intellectual Property Rights: A Panel Data Study of Developed and Developing Countries. *Journal of Development Economics* 78. 529 – 547
- Seyidoğlu, H. (2009). *Uluslararası iktisat teori politika ve uygulama*. (Geliştirilmiş 17.Baskı). İstanbul: Güzem Can Yayınları.
- Smith, A. (2002). *Ulusların zenginliği*. (M. T. Akad Çev.). İstanbul: Alan Yayınları.
- Tatoğlu, Y. F. (2013). *İleri panel veri analizi*. İstanbul: Beta Yayınları.
- TC Ticaret Bakanlığı (11 Mart 2019). Genel ekonomik durum. Erişim adresi: <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/orta-amerika/meksika/ulke-profil/genel-ekonomik-durum>
- TC Ticaret Bakanlığı (12 Mart 2019). Genel bilgiler. Erişim adresi: <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/kuzey-amerika/abd/ulke-profil/ekonomik-gorunum/genel-bilgiler>
- TC Ticaret Bakanlığı (11 Nisan 2019). Dış Ticaret Politikası ve Vergiler. Erişim adresi: <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/kuzey-amerika/kanada/ulke-profil/dis-ticaret-politikasi-ve-vergiler>
- Üzümcü, A. ve Dikkaya, M. (2007). Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (NAFTA): Yeni Bölgeselleşme İçin Yeni Bir Umut. *Stratejik Öngörü*. 10, 40-57.
- WTO. (2014). *World Trade Report*. https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/world_trade_report14_e.pdf.
- Zahonogo, P. (2016). Trade and economic growth in developing countries: evidence from sub-saharan africa. *Journal of African Trade*, 3(1-2), 41-56.
- Zuniga H. C. (2000). *Export-led growth in honduras and the central american region*. Unpublished MasterThesis, The Department of Agricultural Economics and Agribusiness, Louisiana State University.
- Türker, M. Onuncu yilinda kuzey amerika serbest ticaret anlasmasi (NAFTA). Erişim adresi: [ARhttp://www.mfa.gov.tr/data/Kutuphane/yayinlar/EkonomikSorunlarDergisi/Sayi14/7OnuncuYilindaKuzeyAmerikaSTANAFTAMTurkerAri.pdf](http://www.mfa.gov.tr/data/Kutuphane/yayinlar/EkonomikSorunlarDergisi/Sayi14/7OnuncuYilindaKuzeyAmerikaSTANAFTAMTurkerAri.pdf)